

МИОДРАГ ЈОВАНОВИЋ
(Никшић)

ГЛАС Х У ПАШТРОВСКОМ ГОВОРУ

1. У науци о језику, у вези са гласом *x* у говору Паштровића (области између Бабина Вира — нешто источније од Будве — и Кунфина — на граници Паштровића и Спича, источније од Петровца на Мору и Буљарице) налазимо двије помало супротне констатације: прва, „овом дијалекту глас *x* је непознат“¹, „консонант /*x*/ доследно је уклоњен из фонолошког система ... зев који је настао губљењем /*x*/ уклоњен је уметањем /*v*/ (с'нава, 'сова, к'рува); у иницијалној позицији /*x*/ је изгубљено без икакве замене (р'а:на, 'ита:р), док се на крају речи место /*x*/ среће /*f*/ или /*k*/ (г'ријеф, г'луф; к'ра:ва:к, по:'жок)“² и друга, „да се *x* чује чак до Бара и Скадра“³, коју је изрекао Вук Стефановић Караџић након што је обишао Боку, Паштровиће, Црмницу, Ријечку и Катунску нахију. А Радосав Бошковић у својој познатој расправи „О природи, развиту и заменицима гласа *x* у говорима Црне Горе“⁴ и не помиње паштровски говор — сматрајући га, вјероватно, у том тренутку, недовољно испитаним. Знајући за овакве прилике, на терену смо, од типичних говорника паштровског говора, пратили судбину овога гласа у различитим позицијама у ријечи, а на основу нађеног стања доносили смо и неке закључке.

¹ Радомир Алексић, *Извештај о говорима Паштровића*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића VI, Београд 1939, 18.

² Драгољуб Петровић, *Режевићи*, Фонолошки описи, АНУБиХ, Посебна издања, књига LV, Одјељење друштвених наука, књига 9, Сарајево 1981, 528.

³ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне њословице*, Предговор, Просвета, Београд 1969, 18.

⁴ Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, ЦАНУ, Титоград 1978, 7-22.

Иницијална позиција

2. Примјери без гласа *x*:

е, па ја *дћу*, *дћемо*; *ајдемо*, *ајде*, то је добро; *пй(ј)мо* кафу и *ајде*; имали смо *лѣба*; *дће* тобож да *пйшӯ*; и њи су исто *ајсйли*; ки до *Ерцег-Нобѡга*; *слѣбо* ма *ајде* држи; мајка *оће* да идѣ; она је била *йшра*; *иљаду* *лйрѧ* талијанскија; неко велико *ајшѣње*; йдемо па нека *ајсѣ*; *дћу* да се *чӯвѧн*; *ајде* помало запит(к)ујте; из Тйфта из *Ерцег-Нѡвѡга*; *сѣ(д)нуо* у *лѧд*; *ајдемо* ми у Бӯдву; двјеста педесѣ *иљадь^а*; знаш *лѧдно* тамо; *ајде* ти; *ајде* помѡзи ми; *оћеш* ли *чйтѧт* је; обука *лйѣпу аљйну*; не *ћѧк* ја то *нйкъѧд*; *оћу* ли ви *кѧзѧт*; била добра *рѧна*; бйрѧ коју *дћеш*; *дћѧсмо* се утопй(ти); овйја што су *ајсйли*; *ајдӯк* је то *правй*; по *иљаду* *кйлѧ*; ја не *знѧн оћѣ* ли; *лѧдно* добро; *ајка* се *грднѧ дйгла*; *трй ѣкйѧра* земљѣ; *пѡшљѣ* у *ајдӯке*.

2.1. Примјери са гласом *x*:

право пре *хошѣл*; бѡгоми у *Хрѡвацкӯ*; *хрѧна* је била добра; ного ће се *Хрѡвацкѧ* одвојит; *плѧтймо* и *хошѣл*; *дндѧ* ни *укйнӯше хрѧну*; па смо ону *хрѧну* *стѧ(в)љѧли*; *ће* је онај *хошѣл*; *доносйѡ* је *хрѧну* из Бӯдвѣ; *дѧднѣ* он бѡгами *хрѧнѣ*; ја *ћу* те *водй(ти)* у *хошѣл*; *повѣли* не у *хошѣл*; *прѧла* и *миѣсйла хлѣб*; *йшли* у *Хрѡвацкӯ*; *о(н)* је *Хрѡвѧш*; *нѧрднй херѡј*; на *ѡстрво Хавѧје*, *Хавѧје^ѡ*; то је *хѡос бйѡ*; *ѣ*, *Хавѧје* — *тӯ* ми *ймѧмо* доста земљѣ; *ће* је *сѧд* овај *хошѣл*; *йсто хѡднйци*; *ймѧ срѣдинѡ(м) хѡднйк*; да се *брѧнѣ о(д) Хрѡвѧша*; *мѡгѡ сѧ^ѧ(м)* да *хѡдѧ(м)* добро; *завјѣт Хрйсйѡвѣ* *вјѣрѣ*; бйли све наши *Херцѣгофци*; *ко* из *хеликѡйшѣра*; *вјѣровѧт* у *Хрйсйѧ*; *нѣма* је(д)нога *хрѧшѧ*; *онѧкѡ хисйѣрично*.

2.2. Наведени примјери са изговореним гласом *x* — иако на први поглед бројни — ипак не потврђују његову стабилност у овој позицији — ми смо овдје пренијели углавном све случајеве са изговореним иницијалним *x* које смо забиљежили у Паштровићима, а требало би много више простора да се наведу сви примјери у којима се овај глас не изговара, а имамо их у снимљеном материјалу. Потпуно је, наиме, јасно зашто је у једној туристичкој области, као што су Паштровићи, *x* постојан у ријечима *хѡшѣл*, *Хавѧји*, а можда, због честе употребе у новије вријеме, и ријечи *Хрѡвѧш* и *Хрѡвацкѧ*. *X* се, међутим, скоро досљедно чува у лексеми *храна* — у том правцу било би интересантно погледати прилике у левачком говору — у којему се овај глас у међусобном саобраћању код Левчана скоро никако не чује — гдје је у ре-

⁵ Тако се у новије вријеме зове највеће острво на црногорској обали — припада Паштровићима, који тамо имају своје посједје, а старопаштровски назив острва је Шкољ.

лативно малом броју примјера са изговореним х процентуално највише у различитим морфолошким реализацијама ријечи *храна*⁶.

3. У овом говору нема потврда да се иницијално х замјењује неким другим гласом. Изузетак је х у групи *хӣ-* (првобитна група *х̄н-*) која, мада не посебно често, може да гласи *кх-* (*кӣ-*):

џни н̄ӣјес̄у *кх̄ѝли*; на ов̄и сп̄џмен̄ӣк *кх̄ѝв̄ѝх̄у*; *кх̄ѝо* је да се дос̄ѝлӣ; *кх̄ѝше* р̄икн̄ут ки в̄џ; ов̄џ с̄ѝ^а *кх̄ѝџо*; све је *кх̄ѝло* би д̄џбро; она нӣје *кх̄ѝла*; баш с̄ѝ^а(м) *кӣѝџо*; ако б̄џд̄ѝ *кӣѝџо*; не би(х) *кӣѝџо* да ид̄ѝн.

Ипак, у међусобним разговорима типичних Паштровића превладавају форме без гласа х:

баш *ѝџо* да одм̄џр̄ӣм; *ѝѝла* је је(д)на ѝевџјка; *ѝѝла* је да ми ка̄ѝѝ; к̄ѝ^а(д) *ѝѝ̄* пр̄џи; к̄ѝ^а(д) *ѝѝк* у планине; *ѝѝсмо* креп̄ѝт џ(д) гла̄ди; н̄ѝ *ѝѝше* се н̄ӣк̄ѝ^а(д) ожен̄ӣти; н̄ѝ *ѝѝк* се промӣѝн̄ѝ(ти); као н̄ѝк̄ѝзи *ѝѝли*; ко је *ѝџо* вод̄ѝ; у Бен̄ѝше *ѝѝ* зимов̄ѝ(ти); па *ѝѝ̄* они Србӣѝѝнци; нӣје *ѝџо* д̄ѝт; ов̄ѝзи *ѝѝли* д̄ѝт; *ѝѝше* покџјн̄ѝ В̄ѝде; ко је *ѝѝџо* мџгџ је; н̄ӣјес̄у *ѝѝли* каж̄ѝв̄ѝт; нӣје *ѝѝла* ни за ж̄ѝв̄у гла̄ву; како је *ѝѝџо* да не заѝѝб̄ѝ; н̄ѝ *ѝѝк* јѝ тџ н̄ӣк̄ѝ^ад; м̄ѝне се *ѝѝше* н̄ѝѝ нешто; јѝ *ѝѝ(х)* пѝѝ; нӣје *ѝџо* да се вр̄ѝѝѝ; џ(н)д̄ѝке *ѝѝла* да ш̄ѝѝѝн.

Необични су асимиловани облици *х̄н-* > *ш̄н-*: н̄ӣјес̄ѝ^а(м) *ш̄ѝѝла*; јѝ се не *ш̄ѝѝ(х)* н̄ӣк̄ѝ^а(д) досел̄ѝт; а јѝш̄ необичнији *хӣ-* > *сӣ-*: о(н) је *сӣѝџо* да се ж̄ѝн̄ѝ.

3.1. Могуће је да су процеси х- > к- > џ у овим групама, у паштровском говору, текли паралелно. Мирослав Николић, на основу материјала изложеног за говоре србијанског Полимља, каже — „из многобројности примјера са *ш̄ѝ-* ← *хӣѝ-* може се закључити да је губљење х у говору Срба млађе од јекавског јотовања“⁷. Може ли се онда за говор Паштровића, на основу нашег материјала, управо супротно тврдити: да је јекавско јотовање млађе од губљења почетног х. У источноцрногорским говорима — по односу примјера једног према другом замјенику — д̄ѝ се са сигурношћу утврдити да се замјена (х > к) вршила једновремено с процесом најмлађег јотовања⁸. С обзиром на то да у Паштровићима готово немамо *хӣ-* > *ш̄н-*, што га разликује од југоисточних ијекавских говора у којима је таква замјена обична, јасно је зашто немамо ни *хӣ-* > *сӣ-*: „према овоме *ш̄н-* — неком повратном снагом аналогije (испор. *гос̄ѝѝѝѝ* : *гџш̄ѝѝн*, *ч̄ѝ^асӣѝѝѝѝ* : *ч̄ѝ-*

⁶ Радоје Симић, *Левачки говор*, СДЗБ XIX, Београд 1972, 114–115.

⁷ Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, СДЗБ XXXVII, Београд 1991, 279.

⁸ Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат̄*, Библиотека ЈФ V, Београд 1935, 47.

jā; у зѣ^а(д)њи *йōхōд*; Љешанскā *nāxīja*; о(д) тија *йрīхōдā*; *йīхо* съ^а(м) одговāрā; да *охрāбрī* кўкавицу; другојāче у *сāхране*; то су *йарохīје* Прāсквица и Тўдоровићи; лōгор у *Глўхī* Дō.

6. Глас *х* је у овој позицији сразмјерно најчешћи у облицима придјевске присвојне замјенице *њихов*, *-а*, *-о*:

гōре је *њихово*; пет стōтїнь^а *њиховији*; ш *њиховē* кўћē се могло вїдје(ти); нā крај *њиховē* ујчевїнē; чўвā *њихову* стōку; по *њиховїн* да зовў; ђе је *њихов* фрōнт; ўзēли *њихове* пўшке; на *њихов* језїк;

... који алтернира са фонетским ликовима са *г* умјесто *х*. Штавише, они су у нашем говору много обичнији — оvdје наводимо само мали број од укупно забиљежених примјера:

онāмо ђе је *њйгова* вōда; *њйгово* брā(т)ство; није бїло авиōнā но *њйгови*; нїјесѣ^а(м) вољїо ни *њйх* ни *њйгово*; овō је бїјо *њйгов* дōговор; тō је бїјо *њйгов* жāндāр; *њйгов* чōјак; пōслāли *њйгову* патрōлу; бїли смо на *њйгове* лōгоре; фамēље и *њйгове* симпатизēре; долāзили у *њйгову* кўћу.

6.1. Примјер *њйгов*, *-а*, *-о*..., јесте у паштровском говору усамљен, али због степена његове учесталости у међусобном саобраћању Паштровића заслужује посебну пажњу. Није једноставно установити одакле овај помало асистемски облик: „да ли је то просто лексичка позајмица из сусједног грбальског или маинског говора (преко честих додира на будванској пијаци)¹¹? Доиста, у маинском говору „место *х* у средини речи стоји *г*: *мāђега*, *орāга*, *бјѣгў*, *лōмја*^огу, *раō-ђа*^огў¹². Може ли се утицај маинског и грбальског говора претпоставити само за једну лексему — и то купљену са „будванске пијаце“? Зашто се глас *г* не јавља и у другим сличним међувокалским позицијама — ту су у паштровском говору сасвим други замјеници и другачија судбина гласа *х*. „Јасно је у којим се приликама данас јавља глас *г* као заменик старијех *х*; јасно је да то вреди само за именице и то само за оне код којих глас *х* у системи облика стоји у различитој фонетској позицији“¹³. Паштровско *њйгов* не припада, дакле, ни овој категорији и не може се, чини се, објаснити само фонетским чиниоцима — у том случају би се у историјском развоју паштровског *х* морала претпоставити и нека етапа појачане артикулације овога гласа, што је увијек предуслов преласка у *г*. Таква би тенденција морала бити по-

¹¹ Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекати*, СДЗб XVIII, Београд 1969, 170, фус. 95.

¹² Радомир Алексић, *Извештај о маинском и сичанском говору у Црногорском йриморју*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића VII, Београд 1940, 37.

¹³ Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе, О йприроди, развїйку и заменицима гласа х у говорима Црне Горе*, 10.

домáћē хрāнē; и оне бѹве тāмо; ја жīvйн без дувāна; мāвāли ни да свр-нēмо; они су имāли неке зāливе хрāнē, глувāри тѹдије;

j: снāја и два унѹка; āждаја ђгромнā; пѹчео сь^а(м) кѹјāй.

Глас *v*, умјесто старога *x*, јавља се, како се из материјала види, већином на мјесту гдје би се као прелазни глас — последије губљења *x* — и очекивао. И не само тада: облици са *v*, а рјеђе и са *j*, чују се и у примјерима гдје се *x* у основном облику налазило на крају ријечи, а у парадигми и сродним облицима у средини — тип: *сиромах*, *орax* > *сиромава*, *орава*.

7.1. Приказ паштровског медијалног *x* није далеко од црмничког: „најчешћи су облици са губљењем *x* без прелазног консонанта, затим долазе облици са *v* односно *j*, а најређе је *x*“¹⁴. У црмничком се само изузетно јавља и *ф*, које у паштровском говору није потврђено. У црмничкој лексеми *гревоиѿē* паштровски говор, заједно са средњокатунско-љешанским говором¹⁵, не уклања хијат. Паштровски говор, и од црмничког и од средњокатунско-љешанског, удаљава облик придјевске присвојне замјенице *њигов*.

Финална позиција

8. Ван категорије *њих/их* — посебно *њих* — мало је примјера са изговореним *x*:

не бих мѹгла тѹ; стā^ай у илѿх; мāло ѹља у илѿх; до врх Челѹбрда; играли шāх; Пāвле иайријāрх.

Категорија *њих/их*:

не рāдѿ се испо(д) *њих*; а нико о(д) *њих* нēмā; прāтиѹ *њих*; једь^{ан} Инглѿз, двā *њих*; дѿже испо(д) *њих*; тāмо не чēкā сѿдь^{ан} *њих*; нѿсь^а(м) волиѹ ни *њих* ни ѿгово; остāни тѹ кѹ(д) *њих*; а мѿ идēмо споре(д) *њих*; *њих* је остāло три-четѿри; јā сь^а(м) се раздвоиѹ о(д) *њих*; преко *њих* шѿљā; дѹбиѹ јā о(д) *њих* решēње;

нēколико *их* је бѿло тѹнāк; мāло *их* је остāло.

Примјери са *x* заиста представљају мали проценат из укупне грађе са терена. У паштровском говору су овакви облици необични, а умјесто *њих* као дублети употребљавају се форме у којима се глас *x* губи или замјењује гласом *к* (само изузетно, у лексички ограниченом броју случајева, његов замјеник је глас *ф*). Примјере са пропуштањем изговора систематизовали смо по одређеним групама: прилог *одмах*, типичне именице, предлози, аорист, замјеница у облику генитива и акузатива множине *њих*. На исти начин указује се и на супституанте,

¹⁴ Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 286.

¹⁵ Митар Пешикан, *Староцрногорски средњокайтунски и љешански говори*, 122.

с тим што се дају примјери и за генитив множине именице, придјева и придјевских замјеница као морфолошке категорије у којима се, поред облика са простим губљењем гласа *x* (њих је, наравно, највише), јављају и облици са супституантом *k*. Поред тога, уз аорист, даје се и понеки облик имперфекта. На издвојеном мјесту, због неких посебности, посматра се генитив и акузатив енклитичког облика личних замјеница 3. лица множине.

8.1. Примјери са испуштањем гласа *x*:

то је тун *одма*; течē *одма* из брда; стрѣјељани *одма*; није мѡгѡ *сиромѡа*; *одма* дигѡ се; *одма* се зарати; б^нј сѡ(м) на *вр* онѡгѡ брда; со *вр* оне гла(в)ицѡ; *вр* онѡгѡ, *вр* оне кртѡлѡ; *иовр* свега о^вѡгѡ; *сѡра* ме да ће све *ђа*^{во} пѡниѡет; на *вр* ђе је они резерв(о)ѡр; *иовр* онога брда; на *вр* Илијина брда; он *сиромѡа* сѡди; дѡбѡвр јѡдѡн мѡмѡк *сиромѡа*; остѡ у пећину *сиромѡа*; јѡдѡ(н) *сиромѡа* говѡрѡше; нѡстаде ту *смиѡе*; јѡс у јѡдѡ(н) *ма* помѡло; тѡ је вѡлики *грѡе*; а што ћу *сиромѡа*;

јѡ би волиѡ; кѡ(д) би јѡ причѡла; не би јѡ; јѡ не би дѡе биѡ; више би волиѡ; *рѡко* за онѡгѡ; не јѡ *рѡко* бѡгами; *рѡко* мѡ(ж)еш је прекрстѡт; *крѡа* о(д) глади; *рѡко* тѡ(ј) не умиѡе; *искѡчи* ко(д) њи; за њи су убили неколико Брѡ(ј)ићѡ; исто и њи сѡ; шѡс(т)-сѡдѡ(м) њи; а били њи онѡзи; *искѡчи* ко(д) њи; између мѡне и њи; јѡ сѡ(м) га прѡниѡ на њи; покѡпи ке све њи; испре(д) њи трчѡ; у њи стѡ(в)љају кукуруѡзнѡ брѡшно; да ми фѡлимо њи.

8.2. Супституанти:

што бик више; ја бик имѡла; не бик ни^кѡд; јѡ звѡк Јѡва; кѡ(д) *ћѡк* у планине; нѡ *ћѡк* се промијѡни(ти); Ристо ми је стриц *рѡкок*; јѡ нѡсѡк је(д)ну дѡку; ѡбишѡ *рѡкок* и Југослѡвију; јѡ ѡѡок у Италију; *осѡѡѡок* јѡ тѡ; јѡ ти *рѡкок*; *скѡкѡк* кѡ мѡнит; замѡло се *изгубѡк*; *звѡк* га да дѡѡе; што није дошѡ *рѡкок*; ниѡсѡн одѡ по нѡ(д)ниѡѡк; рѡзбѡље се од *очѡк*; сѡдѡн *ђевѡјѡк*^{ак}; *очѡк* ми којима глѡдѡн; *очѡк* ми о^вѡ ви прѡво кажѡјѡн; до близу *Кѡљѡч*^{ак}; о^{во} дуѡѡа и онѡјѡк кѡртицѡ; бѡло сѡгѡр *Бѡчићѡк*; *Мѡшрѡчићѡк*; онија *ђѡвѡљ*^{ак}; пѡдѡсѡ(т) онѡјѡк Еврѡја; ѡмѡ *сѡвѡриѡк*; бѡло дѡста *љѡдиѡк*; а ушѡк овѡкѡ си мѡгѡ да бѡчѡш; из дѡста *сѡвѡриѡк*, и ѡни њиѡ, и ѡни њиѡ; па јѡ уж њиѡ; њиѡ је нестѡло дѡста; сѡдѡн њиѡ; нѡмѡ за њиѡ; њиѡ је нѡрѡд пѡзиѡ; примѡн плѡту о(д) њиѡ; ку(д) ћу јѡ њиѡ да стѡ(в)иѡн; нѡћу се одѡјѡт о(д) њиѡ; што сѡ(м) го(д) чѡо о(д) њиѡ; он је молѡиѡ њиѡ; да те вѡдиѡн кѡ(д) њиѡ.

Немамо, дакле, потврда за прелазак у други глас, код именица са основом на *x* — овај глас у таквим случајевима, како се види из бројних примјера, углавном нестаје без замјеника. Код неких придјева, међутим, поред обичног *v*, спорадично се биљеже и примјери са *x > φ* на крају ријечи:

глуф је на дѣсно ўво; глѹф је, нїшта вала не чўје; сѹф ки грѹна; још није сѹф.

Овдје је вјероватно у питању резултат обезвучавања *в* на крају ријечи (појава позната говору Паштровића). Код много обичнијих примјера глѹв, сѹв и сл., глас *в* дошао је у номинатив једнине умјесто *х* на крају ријечи из других падежа — из медијалне позиције у којој је *х*, иза *у*, прелазило у *в*.

9. Енклитички облик генитива и акузатива 3. л. множине личних замјеница

а) У т. 8 наведена су неколика за паштровски говор нетипична примјера са изговарањем финалног *х*;

б) $x > \emptyset$ (појаву врло често прати протетичко *ј*):

йм̄а и пуно; зн̄аш и т̄и; а ов̄и и је п̄слије сл̄истијо; да и пред̄ан; кун̄е(м) и Б̄дгон;

йм̄а ји св̄ѹђ; да ји стр̄ијељају; да ји пом̄ен̄е; ми смо ји в̄д̄или; пр̄едај ји т̄амо др̄уг̄има; ње су ји чвр̄сто др̄жали; б̄д̄гами ји он д̄оста ув̄атијо; њ̄а(в)оли ји зн̄али;

в) $x > к$:

к̄д̄л(и)ко ик ми й̄мамо; па ик изв̄од̄или; било ик је у Б̄јелов̄ар; њ̄ели су ик угр̄аби(ти); уф̄атили ик у чӯв̄ање; прие т̄ога у(х)а̄псили ик; ч̄удо ик је било; па ик изв̄од̄или; тр̄еба ик у Б̄ѡар; с̄я^а(д) ик кол(и)ко-толико пр̄ав̄е; да не би ик обр̄ука̄ли; ид̄е ик о^вамо или не ид̄е ји;

г) умјесто *х* партикула *ке*:

питају ике св̄аки д̄ѡн; й̄мамо ике ми ј̄адан — кол(и)ко ике й̄мамо у Ср̄бију; по три п̄у(т) ике на д̄ѡн м̄узи; Гр̄бљ̄ани ике л̄ом̄е; д̄онијесмо ике т̄амо; нијесу ике нап̄адали; б̄д̄ље позн̄ајеш ике Ил̄ину ж̄ѣну и Кр̄стову ж̄ѣну; ја с̄я^а(м) ике гл̄ед̄а; кол(и)ко ике ја позн̄аје(м); ид̄ен т̄амо да ике приф̄аѣин; ми смо ике зароб̄или; те бр̄д̄ове тр̄еба неко да др̄жи — и да ике ч̄ѡв̄а; ја с̄я^а(м) пош̄о у см̄рт само да ике не ост̄а(в)й̄м њ̄ик; мада с̄я^а(м) ике све зн̄ав̄а али с̄я^а(м) ике позабор̄авијо; й̄ма ике по П̄аштро^вића; прев̄ар̄или ике на б̄ерзу; н̄аши спров̄ели ике преко Гор̄е п̄аштрофск̄е; оп̄ѡнци на й̄ст̄о м̄јесто ње с̄я^а(м) ике ост̄а(в)ијо; пов̄едосмо ике св̄е; јесу ти здрав̄е нер̄анце — нијес̄я^а(м) ике погл̄ед̄ала; й̄ма сиром̄ашнија д̄оста — к̄я^а(д) ике ч̄ојек в̄ид̄и; изв̄ели су ике и стр̄ијеља̄ли су ик.

10. Нема дилеме: *ке* је у овим примјерима партикула. На друга-чија размишљања могао би навести фонетски лик *ик* — такође, видјели смо, чест — на који се, како на први поглед изгледа, једноставно додавало *е*, које се тада евентуално може сматрати и покретним вокалом. У материјалу из паштровског говора, међутим, нема валидних

би(*x*) сь^а(д) воли^о прѣчати *ке*; да^{ћу} ви *ке* (плац); не м^о(ж)еш *ке* убит (козу); да се чи^е друг^е н^е һ^а *ке* р^ећ.

Некад *ке* нема одређеног значења — таква употреба може се објаснити њеним активним присуством у свијести типичног Паштровића и њеном израженом покретљивошћу у реченици. У таквим приликама партикула *ке* је једноставно паштровска узречица:

та^{ко} сь^а(м) пров^о оди^о — м^ор^а оди(ти) у планину *ике*; неки су коп^али б^рзо, а н^ек^и н^е, *ке* о^ћеш коп^ати сами с^ебе; р^еци *ке* сви^јема да ид^у; д^обро што ћу *ке* ј^а; нека ов^о ће да истр^ули да *ике* истр^ули; н^ијесмо им^али г^оре да и^јемо н^ишта — н^ијесмо им^али *ке* г^оре н^ишта; *ке* и^мате ли ви д^уш^е; ј^а пок^упи *ке* све њи па пов^еди, н^аћи *ке* а^уто, пов^еди *ке* у Б^удву; та^{мо} не *ке* в^је^жб^а; оно што не пог^ин^е, поб^јег^не, поб^јег^ну *ке* з^а Б^удву; јесу ту зд^раве нер^анце — н^ијес^ьа(м) *ике* погл^ед^ала, оне дви^{је} *ке* сь^а(м) у^бр^ала.

10.1. *Ике/ке* заиста даје посебан колорит паштровском говору и чини га препознатљивим у односу на говоре окружења. Ова особина ни у самим Паштровићима није подједнако заступљена. Иако се *ике/ке* може чути у цијелим Паштровићима, ипак је много више везана за одређене дјелове, за села испод Паштровске горе посебно, — идући од Куљача, на западу, обронцима Паштровске горе, *ике/ке* је велике учесталости до Врбе и Тудоровића, а опет није посебно изражена ако идемо даље кроз брдска паштровска села до Буљарице. Што се приморског појаса тиче, њена употреба је обична од Бечића до Пржног. Да је ова партикула у одређеном степену дивергентна црта међу самим Паштровићима, примјећују и мање образовани говорници — један Паштровић из источног дијела препознаће, степеном учесталости *ике/ке*, неког Тудоровића, Куљачу, Бечића... из западног дијела области.

11. Да резимирамо и финалну позицију.

У паштровском говору дешавало се на истом мјесту више процеса. Осим прелазака (не тако честих) $x > v$ и $x > \phi$, који су јасни и лако објашњиви, два процеса су сами по себи супротни и упућују на различите природе старог паштровског x : $x > k$ и $x > \chi > \emptyset$. Један процес упућује на јачање артикулације и прелазак у k , а други на слабење артикулације до потпуног губљења. Може ли се оваква природа некадашњих паштровских x сматрати сигурном? $X > k$ — сматра Бошковић (не додуше за паштровски говор, који је у тренутку његових размишљања о природи гласа x неиспитан) представља скретање с пута чисто фонетског, органског развитка првобитног x ¹⁶. Појачава-

¹⁶ Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, 18.

ње основне фрикациије он сматра изразом морфолошких чинилаца. На крају, опет, рјешење тражи у фонетским разлозима (на које и ми, с обзиром на стање у Паштровићима, скрећемо пажњу): „Али и чисто фонетски, појачавање фрикативности код спираната на крају ријечи, у овим говорима има мјеста. Ја овакву појаву видим у редовном преласку $v > \phi$ на крају ријечи у говорима Црмничке, Ријечке и Љешанске нахије и у неким говорима Катунске нахије, док други сугласници у њима задржавају звучност. Промјена $x > \kappa$ јавља се само ондје гдје је позната и промјена $v > \phi$ “¹⁷. Говор Паштровића се у основном придружује овим говорима, уз само једну оgradu — v ипак на крају ријечи не прелази редовно у ϕ — равноправно су у употреби и ликови са v и ϕ :

ка кѡкот што је *ħd̥r̥āϕ*; *љуб̥āϕ* је била; није мѣс(л)ѣ(м) *жѣϕ*; ли-
јѣ му *кр̥ϕ*; није јāдо бѣо ништа *кр̥иϕ*; *ѱ лѡϕ* су одѣли; *њег̥d̥ϕ* бр̥ат у
Америку одѣо; дѡбиѡ *ѣd̥зѣϕ*,

остаћу *мр̥шав* тун; да је *жѣв* њѣга бише дѣзāли; он је *Бѡжов*
сѣн; *њег̥d̥v* ѡд је мѣне рāдѣо; јā се не осѣћан *кр̥иv*; оно заустāвѣ *кр̥v*;
пасāло у *зāборāv*; о(н) је припрѣмѣо *дѣр̥ōv*.

12. Овакав приказ сугласника x у паштровском говору није у потпуној сагласности са Алексићевим и Петровићевим ставом да је овом дијалекту глас x непознат¹⁸ — додуше, не сугерише ни његову постојаност. Ипак, колико год глас x понекад био више везан за поједине ријечи и облике, а мање за одређене позиције (у свима се — у иницијалној, медијалној и финалној — најчешће губи) сматрамо да у данашњем паштровском говору постоји, вјероватно као непрекинати континуитет из прошлости, артикулациона база за његов изговор — када се овај глас изговори, веома је близак артикулационо-акустичним особинама гласа x у књижевном језику. Тешко је, међутим, увијек разликовати старо паштровско x од новог — насталог под утицајем школе, административног језика, средстава јавног информисања... А такво, старо x могло би, чини нам се, несумњиво бити у узвицима, категорији у којој у паштровском говору нема колебања — глас x се без изузетка изговара:

аух, јā ти од рāту нѣшта нѣћу; *ѱхѱ*, Јовāновић; ѡе се упознадосте
ви дво(ј)ѣца, *āхā*; *ѱх*, није Пāштрѡвка; ѡн ѡе да бѡдѣ рѣбѡр вѣлики,
āхā; *āха*, лѣјѣпа, лѣјѣпа; дѡбро је бѣло, *d̥х*; *хā*, слѱшāј; *дух*, нāши су
љѱди мр̥зѣли; *āх*, млѡго сѡн, млѡго сѡ(м) прѣшѡ; *d̥х*, тѣшко, тѣшко;
d̥х, кѡ(д) се јāвѣло да је устāнѡк; ного од оружја, *адх*; дѣжѣ и вѣкā,

¹⁷ Исто, 18.

¹⁸ Радомир Алексић, *Извешѣај о говорима Паштровића*, 18; Драгољуб Петровић, *Режѣвѣни*, 528.

xäe; *äox*, мѐне је баш мѝло; угл̌авн̄(м) сте при̌јатељи, *xâ*; *ÿx*, нѣка;
ÿxÿ, враћѣш се ðпѣ(т).

12.1. Нешто је другачији његов изговор у окружењу два вокала *a*. Тада је глас *x* сведен на просту звучну ваздушну струју, без карактеристичне праве препреке на задњем непцу:

научѝт ће те да рѝб̄аш, *äxä*; *äxa*, вјѣрујен ја в̄ас; *a^xa*, ево ч̄аша;
äxa, не т̄о; *a^xa*, йма(ј)у.